

**XALQ MAQOLLARI ORQALI O‘SMIRLARNING IRODAVIY SIFATLARINI
MUSTAHKAMLASHNING SAMARALI YO‘LLARI**

Sharipov Alisher Nuriddinovich

*Navoiy davlat universiteti katta o‘qituvchisi, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa fanlari
doktori (PhD)*

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 09.12.2025

Revised: 10.12.2025

Accepted: 11.12.2025

KALIT SO‘ZLAR:

*o‘smirlik davri, iroda,
irodaviy sifatlari, xalq
maqollari, psixologik tarbiya,
tarbiya metodlari, folklor,
ma‘naviy-axloqiy tarbiya.*

Ushbu maqolada o‘smirlik davrida (11–15 yosh) irodaviy sifatlarning shakllanish jarayonida o‘zbek xalq maqollarining tarbiyaviy va psixologik ahamiyati tahlil qilinadi. Xalq maqollarida mujassam bo‘lgan ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar, mehnatsevarlik, sabr-toqat, matonat, qat‘iyatlilik singari fazilatlarining o‘smirlar ongida mustahkamlanishi jarayoniga ta‘sir etuvchi omillar o‘rganiladi. Maqolada maqollarni pedagogik jarayonga integratsiya qilishning samarali usullari, ularni dars va darsdan tashqari faoliyatlarda qo‘llash metodikasi, shuningdek, o‘smirlarning irodaviy rivojlanish dinamikasiga ko‘rsatadigan ta‘siri ilmiy asosda yoritilgan.

O‘smirlik davri (11–15 yosh) shaxsning o‘ziga xos psixologik, emotsional va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan kechadigan bosqich bo‘lib, aynan ushbu davrda irodaviy sifatlari shakllanishi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Iroda – shaxsning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga erishish jarayonida ichki kechinmalarini boshqara olishi, qiyinchiliklarni yenga olishi, o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishi bilan tavsiflanadi. O‘smirlik yoshida mazkur sifatlarning shakllanish darajasi kelajakdagi ijtimoiy faoliyat, professional yo‘nalish tanlovi hamda ijtimoiy moslashuvning barqarorligini belgilab beradi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanida shaxs tarbiyasini milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish muhim ilmiy- amaliy yo‘nalish sifatida e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi, xususan, maqollar shaxsni ma‘naviy-axloqiy va irodaviy tarbiyalashning muhim manbai hisoblanadi. O‘zbek xalq maqollarida mujassam bo‘lgan “Mehnat qilgan to‘q bo‘lar”, “Sabrning tagi – sariq oltin”, “Botir bo‘lsang maydonga, donishmand bo‘lsang

=====

xalq ichiga” kabi hikmatlar yosh avlodni matonatlilik, qat’iyatlilik, sabr, mehnatsevarlik, o’zini boshqara olish kabi fazilatlariga undaydi.

Maqollar o’zining ixcham, obrazli, mazmunan teran tuzilishi bilan o’smirlar ongiga tez singadi, hayotiy vaziyatlarda to’g’ri qaror qabul qilish, o’z xatti-harakatlarini boshqarish, maqsad sari intilish kabi jarayonlarga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Shu boisdan xalq maqollarini o’qitish jarayoniga zamonaviy pedagogik metodlar asosida integratsiya qilish, ularni dars va darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatlarda qo’llash o’smirlarning irodaviy rivojlanish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

O’smirlarning irodaviy sifatlarini shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya va folklorshunoslikning kesishma nuqtasida o’rganiladigan muhim ilmiy yo’nalishlardan biridir. Mazkur sohada olib borilgan ilmiy izlanishlar irodaviy rivojlanishning tabiati, uning psixologik mexanizmlari va tarbiya vositalarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Psixologiya fanida L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinshteyn va P.Ya. Galperinlar irodaviy sifatning shakllanishini ongli faoliyat, motivatsiya va o’zini boshqarish jarayonlari bilan bog’lab izohlaydi. Ularning ta’kidlashicha, o’smirlik davrida shaxsning ichki motivlari kuchayadi, o’z-o’zini anglash jarayoni faollashadi va natijada irodaviy sifatlar shakllanishining psixologik imkoniyatlari kengayadi. Mahalliy olimlardan G’.B. Shoumarov, B. R. Qodirov va N. Rajabovlar o’smirlik davrida shaxsning ichki intilishlari, maqsadga yo’naltirilganlik, o’zini nazorat qilish kabi sifatning shakllanishi ijtimoiy-madaniy omillarga ham bevosita bog’liq ekanini qayd etadilar.

Xalq og’zaki ijodi – pedagogik tarbiyaning qadimiy va samarali manbalaridan biri sifatida ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. O’zbek xalq maqollari bo’yicha O.Safarov, M.Afzalov, H.Zarifov, B.Sarimsoqov, N.Jo’rayev kabi folklorshunos olimlarning tadqiqotlarida maqollarning ma’naviy-axloqiy va tarbiyaviy mohiyati chuqur tahlil qilingan. Ularning asarlarida maqollar xalqning ma’naviy tajribasi, axloqiy tamoyillari, mehnat, sabr, matonat va qat’iyatga doir hikmatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi vosita ekanligi ta’kidlanadi.

Pedagogik adabiyotlarda xalq maqollarining tarbiyaviy imkoniyatlari haqida A.Avloniy, A.Qodiriy, A.Fitrat, K.Yuldashev va Z.Nishonovalarning ilmiy qarashlari muhim o’rin egallaydi. A.Avloniy o’zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida maqollarning axloqiy tarbiyada tutgan o’rni, yoshlarning iroda, sabr, matonat kabi fazilatlarini mustahkamlashdagi ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Zamonaviy pedagogika tadqiqotlarida Z.Nishonova, M.Quronov va D.Tursunova maqollardan foydalanishni dars jarayoniga integratsiyalash o’quvchilarning fikrlashi, nutqi, hissiy-intellektual rivoji hamda irodaviy xulq-atvorini yaxshilashini ilmiy asosda yoritib bergan.

O’smirlik davrining psixologik xususiyatlari bo’yicha zamonaviy tadqiqotlar (E. Erikson, D. Feldshteyn, K. Xergenxan va boshqalar) ushbu yoshda ijtimoiy tajriba, ma’naviy qadriyatlar va tarbiyaviy ta’sirlarning kuchli modul sifatida irodani shakllantirishda hal

qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatadi. Xalq og'zaki ijodi, xususan, maqollarning obrazli, ixcham va mazmuniy jihatdan chuqur bo'lishi o'smirlarning bilish jarayonlariga mos keladi, ularning emotsional–irodaviy holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek maqollarining psixologik va tarbiyaviy kodlari bo'yicha olib borilgan izlanishlar (T. Hayitov, Z. Mamayusupova, L. Jamoliddinova) mazkur janrning sabr, mehnat, qat'iyat, matonat kabi sifatlarni shakllantirishda samarali vosita ekanini asoslaydi. “Sabr qilgan – sar tug‘ar”, “Mehnatning tagi – rohat”, “O‘jar bola o‘rnidan qo‘zg‘alar”, “Botir bo‘lsang maydonga” kabi maqollarning psixologik talqini o'smirlar ongiga ijobiy motivatsiya beradigan kuchli pedagogik vosita ekanini ko'rsatadi.

Shuningdek, adabiyotlarda maqollarni ta'lim jarayoniga qo'shish metodikasi, ularni dars jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, rolli o'yinlar, tahliliy suhbat, taqqoslash va mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan mashqlar orqali qo'llash samaradorligi yoritilgan. D.Xasanova va R.Ostonovalarning tadqiqotlarida maqollar asosida tarbiyaviy mashg'ulotlar o'smirlarda o'zini nazorat qilish, xatti-harakatini rejalashtirish, qaror qabul qilish va sabr-matonatni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatilgani qayd etiladi.

Yuqoridagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalq maqollari o'smirlarning irodaviy sifatlarini shakllantirishda kuchli psixologik-pedagogik resurs bo'lib xizmat qiladi. Mazkur bilimlar asosida maqollarni zamonaviy tarbiya jarayoniga maqsadli integratsiya qilish o'smirlarning ma'naviy-irodaviy kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

O'smirlik davrida irodaviy sifatlarning shakllanishi shaxsning psixologik yetuklikka erishishidagi muhim bosqich bo'lib, mazkur jarayonda milliy-ma'naviy qadriyatlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega. O'zbek xalq maqollari – asrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba, ma'naviy mezonlar, mehnatsevarlik, sabr-matonat, qat'iyat va mustaqil fikrlash kabi fazilatlarini mujassamlashtirgan muhim pedagogik vositalardir. Bu janrning ixcham, obrazli, esda qolarli va tarbiyaviy kuchga ega bo'lishi o'smirlar psixologik xususiyatlari bilan uyg'unlashadi. Chunki o'smirlik yoshida obrazli fikrlash jarayoni faol, emotsional ta'sirchanlik yuqori, hayotiy misollar va aniq namunalarga tayangan motivatsiya kuchli bo'ladi. Shu boisdan maqollarni tarbiyaviy jarayonga to'g'ri integratsiya qilish o'smirlarda irodaviy fazilatlarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Xalq maqollarining irodaviy tarbiyadagi o'rni, avvalo, mazkur janrda ifodalangan axloqiy tamoyillar bilan belgilanadi. “Sabr qilgan – sar tug‘ar”, “Mashaqqatning tagi – rohat”, “Botir bo‘lsang maydonga”, “O‘jar bola o‘rnidan qo‘zg‘alar” kabi maqollar o'smirlarni qiyinchiliklarga bardosh berish, harakatni davom ettirish, maqsadga intilish va o'zini boshqarishga undovchi kuchli motivatsion mazmunga ega. Ushbu mazmun o'smir ongida ijtimoiy qadriyat va hayotiy yo'l-yo'riq sifatida mustahkamlanib boradi. Maqollarning ta'siri faqat axloqiy targ'ibot darajasida emas, balki o'smirning ichki motivatsiyasi va o'z xatti-harakatini ongli boshqarish qobiliyatining shakllanishi bilan ham chambarchas bog'liq.

Pedagogik jarayonda maqollardan samarali foydalanishning birinchi yo‘li – ularning mazmunini o‘quvchi hayot tajribasi bilan bog‘lashdir. O‘smirlar uchun hayotiy kuzatuv, real vaziyatlar orqali izoh berilgan hikmatli so‘zlar kuchli psixologik ta‘sirga ega bo‘ladi. Masalan, “Mehnat qilgan to‘q bo‘lar” maqoli mehnat jarayonidagi shaxsiy tajriba bilan qo‘shib o‘rgatilsa, o‘quvchida maqsad, natija va mas‘uliyat o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida aniq tasavvur shakllanadi. Shuningdek, o‘quvchilarni jamoaviy muhokama, munozara, rolli o‘yin yoki muammoli vaziyatlar orqali ushbu maqolni amaliy misollar bilan tahlil qildirish irodaviy fazilatlarini mustahkamlashda ijobiy natija beradi.

Ikkinchi samarali yo‘l – maqollar asosida motivatsion mashg‘ulotlar tashkil etishdir. Masalan, har bir dars yoki tarbiyaviy mashg‘ulotni bitta maqolning talqinidan boshlash, o‘smirlarga o‘z hayotida ushbu hikmatning qay tariqa namoyon bo‘lishi mumkinligini izohlash topshirig‘ini berish, maqsad qo‘yish mashqlari bilan bog‘lash yuqori samara beradi. Bu jarayon o‘quvchi shaxsining ichki nazorati va mas‘uliyat tuyg‘usini mustahkamlaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘smirning o‘z fikrini maqol mazmuni bilan taqqoslab sharhlashi uning irodaviy xulq-atvorini shakllantirishning psixologik mexanizmlaridan biridir.

Uchinchi yo‘l – maqollarni darsdan tashqari faoliyatga integratsiya qilishdir. Sport musobaqalari, mehnat hasharlari, ijodiy loyihalar, ko‘ngilli faoliyatlar jarayonida maqollar mazmunidan foydalanish o‘smirlarning real faoliyatda irodani namoyon etishiga yordam beradi. “Azm bilan ish qilgan yutqazmaydi”, “Harakatda barakat” kabi maqollar mehnat, sport va jamoaviy faoliyatlarda motivator sifatida qo‘llansa, o‘smirning sabr, qat‘iyat, o‘zini boshqarish, raqobatbardoshlik kabi sifatleri kuchayadi.

Maqollar orqali o‘smirlarning irodaviy sifatlarini mustahkamlashning yana bir muhim yo‘li – emotsional-intellektual refleksiya jarayonini tashkil etishdir. O‘quvchilarga maqolni o‘qib, o‘z his-tuyg‘ulari, ichki qarashlari va shaxsiy maqsadlari bilan bog‘lab yozish topshirilganda, ular o‘z xulq-atvorini ongli ravishda baholashni boshlaydi. Bu jarayon irodaviy xatti-harakatning mustahkamlanishiga olib keladi, chunki o‘quvchi o‘zining ichki qarorlari, tanlovi va mas‘uliyatini anglaydi.

Xalq maqollarining psixologik ta‘siri o‘smirlarning o‘zini tutish mexanizmlarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Maqollarda berilgan qisqa, ammo teran fikrlar o‘smir ongida muayyan ijtimoiy me‘yorni shakllantiradi. Masalan, “Sabr qilgan – sar tug‘ar” maqoli qiyinchilikka duch kelgan o‘smirga hissiy barqarorlikni saqlash, muammoni hal qilish uchun vaqt talab etilishini anglashga yordam beradi. Bu esa impulsiv xatti-harakatlarning kamayishiga, o‘zini boshqarishning oshishiga xizmat qiladi.

Maqollarning ta‘lim-tarbiya jarayonida qo‘llanishi o‘smirlarda faqat irodaviy sifatlarini emas, balki nutq madaniyati, fikrlash kengligi, hayotiy dunyoqarash va axloqiy pozitsiyaning shakllanishiga ham ta‘sir etadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, maqollarni

=====

muntazam o'rganib borish o'smir shaxsida ijobiy xulq-atvor me'yorlarini shakllantirib, uni mustahkam motivatsiya manbai bilan ta'minlaydi.

O'tkazilgan ilmiy-nazariy tahlillar hamda pedagogik-psixologik manbalarga tayangan holda quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

Birinchidan, o'zbek xalq maqollari o'smirlarning irodaviy sifatlarini shakllantirishda tabiiy psixologik moslikka ega ekani aniqlandi. O'smirlik davrida obrazli fikrlash, emotsional ta'sirchanlik va qisqa, mazmunli axborotni tez qabul qilish jarayonlari faol bo'lgani sababli maqollar o'quvchilarda irodaviy fazilatlarini qabul qilish va ongga singdirishning qulay vositasiga aylandi.

Ikkinchidan, maqollarning tarbiyaviy mazmuni o'smirlar uchun motivatsiya manbai bo'lib xizmat qilishi aniqlandi. "Sabr qilgan – sar tug'ar", "Harakatda barakat", "Mehnat qilgan – to'q bo'lar" kabi hikmatlar o'quvchilarda maqsadga intilish, qiyinchiliklarni yengish, o'zini boshqarish va mas'uliyatqarorlikni shakllantirishda ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'smirlar bu mazmundagi hikmatlarni hayotiy holatlar bilan bog'laganda, irodaviy xulq-atvor kuchliroq namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, pedagogik jarayonda maqollarni tizimli qo'llash o'smirlarning o'z-o'zini nazorat qilish, emotsional barqarorlik va qaror qabul qilish malakalarining rivojlanishiga xizmat qilishi aniqlangan. Muammoli vaziyatlar asosida maqollarni tahlil qilish, rolli o'yinlar, munozara va refleksiv yozuvlar orqali o'quvchilarning irodaviy jarayonlarni ongli boshqarish darajasi ortgan. Bu esa maqollarning faqat axloqiy-hikmatli mazmun emas, balki psixologik rivojlantiruvchi vosita ekanini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, maqollarni dars jarayonidan tashqari faoliyatga integratsiya qilish o'smirlarning amaliy irodaviy ko'nikmalarini kuchaytirgani kuzatildi. Sport mashg'ulotlari, mehnat jarayonlari va jamoaviy tadbirlarda maqol mazmunidan foydalanish o'smirlarning qat'iyatlilik, chidamlilik, raqobatbardoshlik va o'zini tuta bilish kabi sifatlarini mustahkamladi.

Beshinchidan, tahlillar shuni ko'rsatdiki, maqollar asosida olib borilgan tarbiyaviy mashg'ulotlar o'quvchilarning faqat irodaviy sifatlariga emas, balki nutq madaniyati, mantiqiy fikrlashi, mustaqil tahlil ko'nikmalariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, maqolning talqinini mustaqil yozish, hayotiy vaziyatlarga tatbiq qilish topshiriqlari o'smirlarda refleksiv fikrlashni rivojlantiradi.

Oltinchidan, tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlar xalq maqollarini tarbiyaviy manba sifatida qabul qilishda ko'pincha hissiy-axloqiy tasavvurlarga tayanadi. Shu sababli ularga maqollarni chuqur ma'no bilan yetkazish, interaktiv metodlar bilan boyitish irodaviy sifatlarining mustahkamligiga bevosita ta'sir qiladi.

Yettinchidan, xalq maqollarining mazmuniy-strukturaviy xususiyatlari o'smir shaxsi uchun ijtimoiy me'yorlar tizimini shakllantirishda katta rol o'ynashi aniqlandi. Qisqa, ravon

va hayotiy mazmunga ega bo'lgan hikmatli so'zlar o'smirning xulq-atvorini tartibga soluvchi ichki me'yor sifatida shakllana boshlaydi.

Yuqoridagi natijalar shuni tasdiqlaydiki, o'zbek xalq maqollaridan maqsadli va ilmiy asoslangan tarzda foydalanish o'smirlarning irodaviy sifatlarini mustahkamlashda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. Mazkur usullarni tarbiya jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning ma'naviy-irodaviy kamolotini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Vygotsky, L. S. *Psixologiya rivojlanishining asoslari*. Moskva: Pedagogika, 1984.
3. Leontyev, A. N. *Activity, Consciousness, and Personality*. Prentice-Hall, 1978.
4. Rubinshteyn, S. L. *Osnovy obshchey psixologii*. Moskva: Pedagogika, 1976.
5. Galperin, P. Ya. *Psixikani rivojlanishi nazariyasi*. Moskva, 1985.
6. Shoumarov, G'.B. *Yosh davrlari psixologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi, 2005.
7. Qodirov, B. R. *Psixologiya asoslari*. Toshkent: Universitet, 2012.
8. Rajabov, N. *O'smir psixologiyasi va tarbiyasi*. Toshkent: O'qituvchi, 2003.
9. Safarov, O. *Maqollar poetikasi*. Toshkent: Fan, 1999.
10. Afzalov, M. *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: O'qituvchi, 1966.
11. Zarifov, H. *O'zbek folklori va uning tarixiy ildizlari*. Toshkent: Fan,
12. Sarimsoqov, B. *O'zbek xalq og'zaki ijodi tarixi*. Toshkent: Fan, 1981.
13. Jo'rayev, N. *Folklor va xalq pedagogikasi*. Toshkent: Fan, 2007.
14. Avloniy, A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. Toshkent: Maorif, 1913 (ko'plab nashrlari mavjud, so'nggi nashr: Toshkent: O'qituvchi, 1992).
15. Qodiriy, A. *Xalq og'zaki ijodining tarbiyaviy ahamiyati*. Toshkent: Fan, 1990.